

Olasz Sándor

„Három bűnösök”

Móricz Zsigmond 1924–1925-ös naplója

„...a szerelmet egy angyal és egy ördög csatája vezeti. Hol az egyik van felül, hol a másik, de ha az egyik nagyon győz, a másik rögtön annál nagyobb rohamot indít.” A *Pillangóból*, az 1924 karácsonya körül írt és az elmúlt év tapasztalataival is megerősített regényből vett mondatok pontosan érzékeltetik azt az érzelmi és (tegyük hozzá) intellektuális gubancot, melybe a *Naplók* írója csöppent. Nem mintha korábban nem gyarapodtak volna az ehhez hasonló meglátások. Az életmű módszeres olvasójának (van még ilyen?) mindenképpen föl kell figyelnie a szerelem, a férfi-nő kapcsolat, asszonytípusok immár nem szociológiai, hanem alkati-antropológiai megközelítéseinek sokaságára. Az első nagysikerű regény, a *Sárárany* (1911) Turi Danija a hideg feleség mellől menekül a grófnő iránti szenvedélyes, szadista szexualitásba. Az *Isten háta mögött* (1911) komikumba fulladó *Bovaryné*-paródiájában kikapós asszony, házasságból menekülő férfiak és szerelemre éhes diákok bolyonganak megváltatlanul. A *Tündérkert* (1922) Bethlen Gáborra két pólus, a praktikus feleség, Károlyi Zsuzsanna és a démoni Báthory Anna között keresi identitását, mely a fejedelem Báthory Gábor ellenpontjaként nem írható le, mivel maga is Janus-arcú; vadkan és szerelmes diák egyszerre. A naplóban prezentált két év csomósodási pont ebben a történetben. A krízis közben és után megszületnek a viharos esztendőkre közvetlenül is utaló művek: az említett *Pillangó* mellett a *Kamaszok* című regénytöredék (1925 végén megy a *Nyugatban* folytatásokban), valamint *Az ágytakaró* (1928). Aztán a drámák sora: *A vadkan*, *Búzakalász*, *Odysseus bolyongásai*. A *Kivilágos kivraddig* (1926) mintha a paraszti és a kisvárosi milió után harmadik változatban, a dzsentrivilág aspektusából mutatná meg ugyanazt. (Mindez egyúttal azt is bizonyítja, milyen fölületes a parasztfíró besorolás.) Az utolsó napon, amikor még örökösnek és sziklaszilárdnak lehet tekinteni egy világot, az István-napi mulatság díszletei között mindenki előtárja élete legfőbb titkait. Konfliktus a jegyző és anyósa, a jegyző és felesége között, a jegyző és a postamester egymást licitáló panaszkodása, a legátus „mártír” apjára való utalás, Szalay Péter és felesége históriája. Mihók kocsis és felesége (liaisonja Péterkével, a jószágigazgató fiával) – hűtlen férjektől szenvedő asszonyok, elviselhetetlen feleségektől szabadulni akaró, és többnyire szabadulni nem tudó férfiak kavargásában utalás egy „színésznő-feleségre”, akiről a közvélekedés azt tartja: „csodálatos, hogy az emberiség megtűri ezt a fajtát”.

A téma jóval a sikertelen második házasság után is meghatározó. Az *Úri muri* (1928) Szakhmáry Zoltánja a prostituált Rozikához menekül. A *Rokonokban* (1932) pedig Kopjáss a felesége helyett Szentkálnay Magdaléna karjaiban talál vigasztalást. Egészen különleges helye van ebben a sorban a *Míg új a szerelemnek* (1938), melyet regényként kell ugyan olvasnunk, de a biográfiai réteg egészen jól körvonalazódik. Az előszó írója, Cséve Anna joggal állapítja meg, hogy a napló e regény előszövegeként is fölfogható. Az említett műveknek a napló felé tartó jellegzetessége, hogy a szociális poklok mellett hol a háttérben, hol az előtérben ott vannak a pszichések. Nem kétséges, hogy a napló szöveglávjája elsősorban a lélektani csapdákat mutatja meg. Sakkjátsszmát játszani láthatatlan ellenféllel. Hiszen ellenfél valójában nincs, a természetek, alkatok, mentalitások súrlódnak, csiszolódnak itt megdöbbenő őszinteséggel. „*Két asszony harcol most meg rajtam*” – olvashatjuk egy helyen, s az író harcol mindkettőért. A rajongó szere-

lem áradása egyfelől, másrészt a folyamatos szemrehányás. „Minden munkámat magának írtam; mindegyiket visszavetette: kiadhatom, közszemlére tehetem, gyönyörködjenek benne mások; magának ez semmiség” – szól az első feleségnek, Holics Jankának szóló panasz. Igazi haláltáncnak érzi a házastársi kapcsolatot: „...mikor a két házastárs szíve fenekén azt lesi, rettegve, iszonyattal, mikor lesz a másik öngyilkos?” „Öneki – mármint Jankának – valóban ennyi az élet: a rajtam való uralom. Uralom a végtelenségig. De ez volt eddig is. Csak abszurdumig viszi.” Pedig húsz évig „a tökéletesség ideáljának” nézi, s róla vesz „Asszony-mintát”. A naplói precízen összegzi, milyen kvalitások hiányoznak feleségéből; a „kultúrdolgok” iránti magasabb igényességet hangoztatja. Janka per sze „voltaképpen szent”. Szent szörnyeteg? Nemes Nagy Ágneszt parafrázálva iszonyú angyal? „Abszolút igazság, abszolút igénytelenség, s abszolút munka.” Kernách Ilona naplórészlete szerint Janka maga is úgy tartotta, hogy férjével ellentétben ő kemény, merev és alkalmazkodásra képtelen. Kurátor Zsófi és Kárász Nelli – Németh Lászlótól ismert – nem is oly távoli rokona. Amikor Móricz kimenekül a családból, önironikusan írja, azóta egyetlen sor sem vonatkozik „férfi és nő, férj és feleség szörnyűséges móríci viszonyára”. Látszólag fordulat a válás közepén, viszonylag nyugalmas debreceni környezetben írt gyönyörűséges regénye, a *Pillangó*, melyről a szerző is úgy nyilatkozik, benne új író született. („Teljesen hiányzik belőlem a régi komor vad és romboló akarat.”) Darabos Jóska és Hítves Zsuzsika viaskodása, végül egymásra találása azonban korántsem ilyen problémamentes. Nem is szólva arról, hogy itt a modellek között még a debreceni szobalány is fölbukkan. Miközben Móricz finom és intenzív levelezést folytat Magoss Olgával, a debreceni polgármester lányával. A feszültség azonban nem oldódik: „Hogy lehet úgy élni két embernek együtt, hogy az egyik a végtelenségig akar, a másik a végtelenségig lemond.” Néhány oldal erejéig föl villan a családból, társadalomból kiszakadni vágyó Tolsztoj párhuzama.

„...teljesen ösztönember vagyok” – mondja a naplói, aki élete mélypontján (öngyilkossági gondolatok, az írói pálya kettétörésének veszélye) beleszeret Simonyi Mária színésznőbe. A *Semmiért Egészen* Szabó Lőrinc-i szituációja ez, a rajongó szerelem és a „ne élj, ha nem akarom” kizárólagossága. Pedig látja, hogy bármennyire vonzóbb is Simonyi Mária, a személyiség fogyatékosai (Jankához képest) számosak. „Nem tudja azt, amit Janka tudott.” „...ez a színész probléma lényege: csak üres lelkek lehetnek a mások érzéseinek tolmácsai. Janka élte, ez megjátssza az életet.” Nem mehetünk el szó nélkül Kosztolányi Nerojának hasonló, a jelenség ambivalenciáját fölillantó mondatai mellett. „Ő (Nero – O. S.) átélte, amit csak álmodni lett volna szabad. Kétségtelen, hogy az igazi poéták mások. Azok megálmodják, amit nem élhetnek át.” Már a kapcsolat kezdetén ott a kétely: „Mondja kedves, mit várt maga tőlem? Annyiszor mondta ki becézésül rám, hogy paraszt, kis paraszt, édes kis parasztom (s én ezt mindig édes, csiklandozó érzéssel vettem, tudja isten, az őserő becézésének, pedig csak ősféltelenség van bennem)”. Álarcos játékok is ezzel a „becézéssel” függ össze: „maga a Blüdüsl. K/urval. Móríkalásával szédített, s én a Blüdüsl. Parasztl. Vadításával bősztitettem?...” Aztán jön a legteljesebb bizonytalanság. „Az élet legfontosabb érzése a szerelem. Míg ezt éreztem, minden jó volt, mióta ezt nem érzem, elviselhetetlen nyomor az életem a feleségem mellett.” De Mária legalább boldog négy vagy kilenc (?) hónapot adott neki. Miközben egy percre sem tudja, hányadán áll Simonyi Máriával, ilyen mondatokat jegyez föl: „Ez a nő egy szívó, benyelő, életeket fölívó lény. Nem ad: csak vesz. Imádom.” Úgyhogy az olvasó az ismert dalszöveget némiképp átalakítva úgy érzi: hogy lehet ilyen számár egy komoly tanár/író.

Janka 1925. március 30-án végleg kilép ebből a körből. A Simonyi Máriával való kapcsolatot sokféle törése után nem kis meglepetés, hogy Móricz 1926. június 29-én házasságot köt a színésznővel. (A napló most kiadott szövegei azonban ezt az eseményt már nem követik.) Ám Oláh Gábor leleplező mondata szerint az arany ember nem tűnik, nem tűnhet el a Senki szigetén. Oláh egyébként éles szemmel veszi észre: /Móricz/ „csaknem mindig a feleségével való mondatokat éneklí, regényben, drámában, mindenütt. Csaknem 30 kötetet keresztül. Az Úristenét, ez mégiscsak sok egy kicsit!” A sor, mint láttuk, a második házasság kudarca után is folytatódik, mert ebből az antik sorstragédiából nem könnyű kikeveredni. Joggal állapítja meg Kodolányi János: „A drámai jelenet itt játszódott előttem, a páholyban, az, ami a színpadon történt, pusztá szó és magamutogató hazugság volt.” (A páholyban Janka, Móricz és Kodolányi, a színpadon Simonyi Mária, s az előadás közben izgatottan rohángáló Móricz.) Ezzel az ördögi körrel kapcsolatban figyelemre méltó megállapítást tesz Margócsy István, aki a szigorú (és zsákutcás) életrajzi olvasat helyett egy másikat ajánl: a *Míg új a szerelem* Móricz-passiója helyett annak megmutatása,

hogy egy bonyolult férfi hogy teszi lehetetlenné a harmonikus viszonyt azzal a nővel, akiről igen gyakran szuperlatívuszokban beszél. A méltánytalanul elfeledett regény hőse „*állandóan imponálni akar feleségének – s állandóan a kudarc határáig jut el; megjegyzendő, a regény szituációinak alapján egyáltalán nem a feleség hibájából.*” A napló olvasója hajlamos lehet a beszélőt mártírnak tekinteni. Valójában az is, de a maguk módján az asszonyok is azok. „*Három bűnösök.*”

„*Az élet minden benyomását és életem minden lelki hullámzását beledolgoztam az Írásba. Ha egy regényemet olvassa, alig talál benne valamit, ami meg ne történt volna velem*” – írja Móricz. Az efféle kijelentések sok félreértésre adtak és adnak okot. Hiszen az „*egy az egyben a valóságot mondja*” „életes” esztétikája a befogadóra leselkedő csapdák egyike. (A *boldog embert* hirdető szöveg szerint „*az író csak tolmácsa annak a kis világnak, amely önmaga szólal meg a nagy világ előtt...*” Az *Egy ember élete* elején Kassák is azt hangsúlyozza, hogy itt semmi másról nincs szó, mint egy élettörténet hiteles közvetítéséről. Az *Utazás a koponyám körül* bevezetőjében Karinthy alaposan megréferálja a gyanútlan olvasót, mivel azt próbálja elhíttetni, hogy szerkesztés nélküli dokumentumot kap. Móricz kritikájában örvendezve csap le ezekre a mondatokra, minthogy egész írói munkássága során erre törekedett ő is. Pedig legjobb műveiben minden tényszerűség és önéletrajzság ellenére ennek a fordítottját tette.) A jelenség jól ismert és szépirodalmi műben is megörökített: Németh László *Égető Eszterében* szerepel a „bogarász” regényíró (a modell nyilvánvalóan Móricz Zsigmond), akinek „notesz-realizmusát” így jellemzi az elbeszélő: „*Akik itt ülünk, mind a gombostűjén vagyunk; az az úr ott... elő fog jönni egy regényében.*”

Hogy író modell után dolgozik, nem újdonság. Miként az sem, hogy az író megélt élete számtalan módon belejátszik az immár megalkotásra váró műbe. Csak Roland Barthes és mások nyomán terjedt el a tévhit: a mű születése a szerző halála. A szerző persze nem hal meg, miként az alakok, jellemeik kavargása, „az élet szövődése” is szétszálazhatatlanul benne van a műben. Németh László *Az író és modelljei* című esszéje változatlanul figyelemre méltó lehet. Az „életbeli ember-szövet” hogyan nő, hogyan működik a regény organizmusában. A regényírás kezdetén nincs (nem is lehet) minden készen, „a regény-robot” jutalma az írás közben fölmerülő meglepetés. Az író azt választja ki, ami „a műben érő gondolat kibontásához” szükséges. „*Ha nem így történik, ha a modell szükséges és indokolt tulajdonságain túl is beleszólhat a regénybe [...] az hiba, s az olvasóban a nyers, kidolgozatlan folt benyomását hagyja. [...] realista író... nem az, akinek nincs más célja, csak a valóság ábrázolása, hanem aki tudja a valóságot is – s egy magasabb belső valóság érdekében az emberekhez szóló nyelvet gyanánt használja.*” Jelenetek, mondatok, szókapcsolatok átvételéről – amennyire lehetséges – tudni kell, s a *Naplók 1924–1925* kiadása, Cséve Anna és Szilágyi Zsófia munkája ebből a szempontból is példás, mintaszerű. (A függelékben közölt írások olykor legalább olyan izgalmasak, mint a főszöveg. A napló és a Móricz-művek közötti szálak kibogozása vagy éppen kibogozhatatlansága pedig nem mindennapi textológiai munka lehetőségét kínálta.) Az már az olvasó dolga, hogy a szövegvariánsoknak, valamint a naplóbeli mondatok regényben, drámában, novellában való fölbukkanásának mekkora jelentőséget tulajdonít. Hiszen ez a megközelítés akár zsákutca is lehet a Németh említette „magasabb belső valóság” rovására. A tényeket, megtörténtségeket nyelv gyanánt használni – oly poétikai műveletek sorát jelenti, melyek segítségével a szöveg az egyszerű biográfiai beszámolónál több. Mindezt persze Móricz Zsigmond is jól tudja, ezért figyelmezteti Simonyi Máriát: „*Remélem, maga nem esett abba a bajba, amibe polgári asszony bele tud örülni: hogy egyszerű életrajznak tekinti az írásművet.*” A modell azonban már csak olyan, hogy lesi, milyen képet fest róla a szépirodalmi mű, s a modellek érzékenysége nem ismer határt („*ha én valakit megírok, az körülbelül felér egy duellummal...*”).

„*A regényben valósággal menekül a valóság*” – ezt is Móricz írja a *Míg új a szerelemben*. Meg azt is: „*Az olvasó ugyanis nem tudja, hogy lehetetlen élő alakot, sőt élő eseményt is életteljes pontosságban megírni.*” A *Pillangóban* három női karakter olvad össze a naplóíró kijelentése szerint. Janka azt hiszi, ő a modell, miközben „*minden szó az ő valódi szava*” (mármint Simonyi Máriáé). De Janka kvázi közös műnek fogja föl férje munkáit. Móricz visszavág: „*De akkor a Pillangó alá is azt kellett volna írni, nem azt, hogy írta M. Zs., hanem, hogy írták M. Zs. és felesége.*” Mintha Móricz is belekavarodna olykor: „*Lám, a Pillangó minden színe és szépsége az ő érte való epedés boldogságát illatozza. Nem, ő nem a Hitves Zsuzsika. Ez a figura Kegyes Böskéről van mintázva. De én Kegyes Böske iránt nem éreztem a világon semmi szerelmet...*”

A jegyzetanyag lelkiismeretesen felsorolja a napló és regény szöveg szerinti egyezéseit. Többek között a regény egyik kulcsfontosságú mondatát, mely Simonyi Mária tolmácsolásában állítólag így hangzott: „...akkor nem azé a madár, aki elereszti, hanem aki megfogja...” A Pillangó nyitó jelenetében Zsuzsika lepkét fog, elbűvölve nézi a „gyönyörű kis valamit”.

„– Ne eriszd el – kiáltott rá Jóska.

Hát.

Vedd le a fejét.

A lány összemarkolta tenyerét, s ránevetett:

– Akkor nem tud repülni.

– Nem is! Ha egyszer megfogsz valamit, az többet ne repüljön ki a kezedből.”

Ezek a mondatok visszatérnek a regény végén. A sok konfliktus, viszontagság, kétség és biztonság, remény és reménytelenség után egymásra találó szerelmesek boldogság és fenyegetettség kettősségét élik át; ami történik velük, egyszerre félelmetes és gyönyörű. Kosztolányi aranysárkány metaforájához hasonlóan itt van egy gazdag, sokjelentésű jelkép. Mi a szerelem? Mít jelent szenvedni és boldognak lenni? A regényben egyetemes szintre emelkedik az az emocionális és intellektuális állapot, ami a naplóíróit izgatja. Itt jegyzem meg, a napló többnyire regényként, levéregényként vagy dialógusregényként olvasható.

Margócsy István említett tanulmányában a szakirodalomban először hívja föl a figyelmet a *Még új a szerelem* újszerű, újabb prózatörténeti korok felé mutató narrációjára. Az író ugyanis – a történetmondást megszakítva – sokszor közvetlenül nyilatkozik meg. Noha a regényben rengeteg „igaz”, megtörtént esemény van, ez a módszer kirántja a szerzőt „a fikció fogságából, s kelti fel a dokumentáris olvasási ajánlat illúzióját; ugyanakkor persze éppen ennek ellenkezőjét is megelőlegezi: a legszemélyesebb élményfeldolgozás fikcióvá válásának folyamatát prezentálja”. Utóbbi folyamatot mutatja be, sokféle árnyalattal kiegészítve, a napló, melynek móríci változata – miként az előző is állítja – nehezen határolható el a levélírástól. Naplólevél, levélnapló, s egy jellegzetes találmány, az el nem küldött levél. Aztán váratlanul párbeszédeteket, drámába illő szcenikus eljáráásokat kapunk, s ez a jelenség is igazolja Balassa Péter vélekedését, mely szerint az életmű nem elbeszélő művészet, hanem drámai jelenetek sora. („...regényei legjobbjai nagyszabású színdarabok. Mórícz hatalmas drámáiról, aki nem azonos színdarabjai összességével.”)

A 20. századi vallomásos, autobiografikus irodalomban nem ritka a régi nagy műfajok (konfesszió) lebontására, műfajok vegyítésére való törekvés. Mórícz számára a napló „a kibeszélés önterápiás módszere”. Nem visszatekintés, hanem a pillanat tükre – gyakran változó értelmezésekkel és minősítésekkel. A kaotikussá váló időben nem tud, nem akar rendet teremteni. Nem esszéizál, nem tudományoskodik. És itt jön a *de*. Hiszen a napló, azonkívül, hogy művek előszövege, metaszöveggént, önreflexiós eszme-futtatásként is fölfogható, mivel minden az Írásnak, a jelen- és jövőbeli megfogalmazásnak van alárendelve. „Én nem akarok magamnak semmit: csak a munkaképességemet és a munkalehetőségemet megmenteni. És abba soha többet nem megyek bele, hogy ebben engem akárci, és még Maga se, korlátozhasson. Az isten engem erre teremtett: és én míg bírom, végzem azt, ami elől kitérni úgyse tudok: az írást.” A naplóban két év szaggatott élettörténetét, dialógusnak álcázott óriásmonológokban a megélt életet kapjuk, miközben ez a zaklatott szöveg lépten-nyomon az elbeszélhetőség bonyodalmaiba ütközik.

Az Írás abszolutizálása ily módon a nyelv abszolutizálása is egyben. Ahogy élet és irodalom szétválaszthatatlanul összebogozódik, úgy fonódik össze a mindennapok nyelve az irodalmival. Az előszóban joggal állapítja meg Cséve Anna, hogy „a naplóból töltődnek föl a kispróza darabjai. Valójában azonban ezek a mondatok is ugyanonnan érkeznek, ahonnan a művekbe. Az élő szó sugárzik szét Simonyi Mária, Holics Janka hétköznapi szavaival...” A naplók olvasója minden bizonnyal fölkapja a fejét, amikor a Mórícz-művekre általában jellemző pszichofizikai szemlélet olykor brutálisan közönséges nyelvi megformálásával találja magát szembe. S itt bizony a magyar prózatörténet meglehetősen eltérő periódusai között látunk hidat. Talán érthetővé válik Nadas Péter a legnagyobbaknak kijáró tisztelete Mórícz iránt. A nyelvi transzparenciát feltételezők is láthatják, Mórícz minden ellenkező híreszteléssel szemben nem egyszerűen eszköznek gondolja a nyelvet. Még bizonyos nyelvkritikai kétely is megérinti: „A szó, leírva, mindig hamis perspektívát ad.” Jelezve, hogy ez a hatalmas, különféle lelőhelyekről sziszifuszi munkával összegyűjtött szöveg sem tud mindent elmondani. Pedig a napló

hol reduktív, hol emelt retoricitással, retorikai sűrűsödéssel jellemezhető „anyaga” a nyelvet nagyon jól ismerő ember tollából származik. Rendkívül tanulságos, amit Füst Milán naplójában olvashatunk. *„Móricz Zsigmond azt tesz a nyelvvel, amit akar. Tökéletesen tud magyarul... Ő szabálytalanul és szeszélyesen is meri forgatni... Túlfűtött művészet az övé – duzzadó! – Kemény szikrázás és lágy csillogás bámulatosan váltakozik benne.”* Füst Milán arról is beszél, hogy neki – Móricz Zsigmonddal ellentétben – bele kellett tanulni a magyar nyelvbe. Így a naplóra és a hagyományos szépírói műfajokra Móricznál egyformán jellemző az ösztönös zsenialitás és nyelvi gazdagság. Móricz beleszületett egy nyelvbe, észjárásba, s ebből növesztett világot. Ezért tudta a regényekben, novellákban és drámákban forgolódo rengeteg szereplőt egyénítve, karakterének megfelelően beszéltetni. A napló egyes szám első személyéből is kitör a sokféle beszédcselekvés iránt érdeklődő író; a narrátor igen gyakran más szövegek megnyilatkozására ad lehetőséget.

Az előszó a szerző saját szövegeihez való viszonyáról beszél. A kissé a dobozregény szeszélyességével egymás mellé helyezhető, majd több műfajban is fölbukkanó mozaikok, töredékek egy folyamatos belső, rendező, intratextuális munkára vallanak. Említettem, hogy a naplóban meglepően sok írással, az írás mibenlétével és gondoljaival kapcsolatos eszmefuttatást kapunk, ami némiképp ellentmond a többször is hangoztatott „ösztön-emberségnek”. *(„Olyan, mint egy állat. A szaglásom, a tapintásom fontosabb szerepet játszik, mint a kombináció, ítélőképességem az életemben. /.../ Tudja, olyan vagyok, mint egy játékos kis medve, akinek dirmegése-dörmögése novellákká, regényekké, újabban színdarabokká alakul.”)* A dolog nem ilyen egyszerű, az efféle kijelentések mögött huncutkás mosolyt érzékelünk. A folyamatos önelemzés jellegzetes korfilozófiákkal fonódik össze. (Szociál)darwinizmus, determinizmus, Nietzsche, Freud – Balassa Péter pontosan kimutatta a gondolkodástörténeti összetevőket. Az ember bűnös, elítélt, megválthatatlan és elátkozott – „a legnagyobb ragadozó”, vagyis állat. Megható, fölkavaró szabadságkísérletei lehetnek, s a reflexív elemek tekintélyes része ezt bizonygatja, értelmezi lezárhatatlanul, szinte a végtelenségig. A *Naplók* ennek a belső küzdelemnek az életmű egészét is új megvilágításba helyező dokumentuma, melynek újabb kötetei találjanak áldozatos kiadóra és szerkesztőkre. *(Összegegyűjtötte, szerkesztette: Cséve Anna, sajtó alá rendezte: Szilágyi Zsófia Júlia és Cséve Anna, Noran Kiadó, 2010)*